

RECENSIES

HET POLITIEKE DENKEN VAN KANT

Th. Mertens, *Kritische filosofie en politiek. Immanuel Kant over oorlog en vrede*, Nijmegen, Gerard Noodt Instituut, 1990, Hfl. 60,-. 319 blz. (ISBN 90 71478 08 4).

Tot voor kort was het gangbaar om Kant niet als een belangrijk *politiek* denker te beschouwen. Recent is daar verandering in gekomen. In het Engelse taalgebied verscheen een aantal monografieën dat aan Kants kleine politiek- en geschiedenisfilosofische geschriften is gewijd; in Duitsland staat vooral zijn rechtsfilosofie centraal. Van deze nieuwe belangstelling getuigen ook enkele artikelen en vertalingen in het Nederlands.

Thomas Mertens speelt in op die interesse, die niet louter academisch is, maar — alle postmodernisme ten spijt — gevolg van een herleving van de politiek-filosofische aanzetten uit de *Aufklärung*. Hij wil de voornaamste themata van de kantiaanse politieke filosofie in hun *samenhang* ontwikkelen. Hij wil onderzoeken welke *plaats* de politieke filosofie inneemt in het geheel van zijn oeuvre, meer bepaald hoe *ze* zich tot de ethiek verhoudt; die vraag verwijst naar de centrale problematiek met betrekking tot de samenhang van natuur en vrijheid. Mertens leest daarbij *Zum ewigen Frieden (ZeF)*, een 'gelegenheids-geschrift' uit 1795, als dé geprivilegieerde toegang: hij beoogt de consistentie ervan aan te tonen met de idee van *teleologie* in de *Kritik der Urteilskraft (KU)* uit 1790. Hier ligt dan ook dé verdienste van deze gedegen en goed leesbare studie — ten aanzien van Kant toch een hele prestatie.

Mertens neemt daarbij als uitdaging de door Hegel geformuleerde kritiek aan dat vanuit Kants ethiek, omwille van het *formalisme*, geen politieke filosofie ontwikkeld kan worden. Vraag is dan ook "of aan Kants ethiek *criteria* ontleend kunnen worden op grond waarvan gezegd kan worden *hoe* de intermenselijke politieke verhoudingen geordend dienen te zijn en hoe de politieke en historische ontwikkelingen beoordeeld kunnen worden". (blz. 10)

Nadat Mertens aldus in het eerste hoofdstuk de optiek van zijn proefschrift heeft geformuleerd, is het tweede hoofdstuk introducerend van aard. Vooreerst schetst hij hoe ZeF aansluit bij een traditie van werken over het internationale recht. Kant beroept zich uitdrukkelijk op het vredesvoorstel van de Abbé van St. Pierre. Vervolgens laat hij — in discussie met Leibniz en Rousseau — zien dat Kants vertrouwen in de mogelijkheid van een internationale rechtsorde niet gebaseerd is op een optimistische opvatting met betrekking tot de menselijke natuur; die is veeleer door een *Hang zum Bösen* en door conflict gekenmerkt. Tenslotte toont hij aan hoe het recht als een scharnier tussen die oorlogszuchtige natuur van de mens en zijn morele eindbestemming fungeert. (Par. 3 kreeg de wat vreemde titel: 'Recht tussen legaliteit en moraliteit'). Hoewel de rechtsordening haar historische *oorsprong* in nutsoverwegingen en geweld vindt, sluit dat haar morele

betekenis niet uit : haar *telos* is een staat, die door de waarde van de mens als doel-op-zich wordt genormeerd. Zo'n staat, *republiek* genoemd, beantwoordt aan het maatschappelijk verdrag, dat een louter regulatieve functie vervult.

Het derde hoofdstuk commentarieert het eerste deel van de *ZeF*, over de juridische voorwaarden voor de vrede. De zogenaamde preliminaire artikelen bevatten zes negatieve bepalingen die aan de permanente oorlogsbedreiging een einde moeten maken. Het eerste definitief artikel, 'de burgerlijke constitutie moet in iedere staat *republikeins* zijn', bevat de kern van Kants vredesvoorstel. Immers in zo'n staat kan de beslissing om oorlog te voeren zonder de instemming van de burgers worden genomen. Een republikeinse rechtsordeining is op de principes van vrijheid, afhankelijkheid en gelijkheid gegrond; ze wordt door een scheiding van machten en door representatie gekenmerkt. In het tweede artikel eist Kant dat het volkenrecht op een federatie van vrije staten zou zijn gebaseerd : een statenbond, geen bondsstaat. Tenslotte moet het nationale en internationale recht door een derde definitieve bepaling van gastvrijheid worden vervolledigd.

De volgende twee hoofdstukken gaan over het totstandkomen van die voorwaarden. Hoofdstuk vier stelt de thematiek van de revolutie centraal. Hoe valt Kants uitdrukkelijke afwijzing van de revolutie als politiek middel te rijmen met zijn optie voor een republikeinse constitutie en met zijn enthousiasme voor de Franse revolutie ?

Kant wijst de revolutie af omdat ze een plotse en gewelddadige breuk met de historische continuïteit betekent. Dat impliceert echter geen onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan de macht. In plaats van een revolutie van onderuit bepleit hij een hervorming van bovenaf door degenen die de soevereiniteit in de staat bekleden, daartoe aangezet door de vrijheid van de pen.

Kants these met betrekking tot de betekenis van de Franse revolutie situeert zich in het perspectief niet van de rechtsfilosofie, maar van de geschiedenisfilosofie. Daarbinnen moet de natuur gedacht worden als subject van de geschiedenis. De revolutie speelt een beslissende rol bij het antwoord op de vraag of de geschiedenis vooruitgang, achteruitgang of stagnatie laat zien. Tegen die laatste, zogenaamde adberitische opvatting van Mendelssohn, brengt Kant de Franse revolutie naar voren : ze is het teken dat de mensheid zich in de richting van een rechtsstaat ontwikkelt.

Mertens zelf beklemtoont dat het hier niet om een theoretisch kennen, maar om een moreel-praktisch weten gaat. Het is dan ook slordig taalgebruik als hij stelt dat de Franse revolutie 'bewijst' dat de mensheid zich in de richting van een rechtsstaat ontwikkelt (blz. 307). Sterker had hij hier kunnen uitwerken welk soort weten hier in het geding is als de Franse revolutie (louter) als *teken* van vooruitgang fungeert. Dit teken ligt niet zozeer in het revolutionaire feit als in het enthousiasme van de omstanders, een onderscheid dat Mertens afvlakt.

Het vijfde hoofdstuk bespreekt het tweede deel van *ZeF*. Hoe is het, na de afwijzing van de revolutie als politieke strategie, mogelijk om bij te dragen tot een morele politiek die aan het alternatief van een machiavellistisch realisme of een despotisch moralisme ontsnapt ? Kant bepleit daartoe het scheppen van een publieke sfeer waarin filosofen aan de soeverein en zijn juristen de morele eisen van een rechtsordening voor ogen houden en op hervormingen aandringen. Hier komen zijn opvattingen met betrekking tot *Oeffentlichkeit* en *Aufklärung* ter sprake.

Mogen we echter hopen dat dit filosofisch appèl aan de macht uiteindelijk zal worden gehonoreerd? Daartoe wordt Kants opvatting met betrekking tot teleologie in de natuur uiteengezet, toegepast op de garantie van een eeuwige vrede. Doordat het voortdurende krijgsgewoel onverenigbaar is met zijn eigenbelang, zal de mens er uiteindelijk toe overgaan een internationale rechtsordening tot stand te brengen. De natuur komt zo de ethiek te hulp bij de realisatie van het recht.

In hoofdstuk zes staat het probleem centraal of het in de politieke geschriften voorkomende teleologische natuurbegrip (de natuur als voorzienigheid) met de kritische werken consistent is. Eerst toont Mertens aan hoe dit axioma met de leer van de regulatieve ideeën uit de *Kritik der reinen Vernunft* overeenstemt. Daarna commentarieert hij enkele belangrijke teksten uit KU. Aan de hand van de twee inleidingen licht hij het a priori principe van het reflecterende oordeelsvermogen toe, de doelmatigheid van de natuur, op grond waarvan haar spaarzaamheid en continuïteit kan toegeschreven worden. Vervolgens leest hij §63 als een argument voor interne, maar ook (in tegenstelling tot Cassirer) voor externe doelmatigheid. Hij concludeert daaruit dat het natuurbegrip van Kants politieke filosofie met de uiteenzetting over teleologie in KU overeenstemt. Tenslotte wordt op basis van §§83-84 de betekenis van de politieke filosofie voor de ethiek bepaald. De cultuur als het natuurdoel van het menselijk geslacht is het *laatste doel* van de natuur. Zo bereidt de natuur de mens voor op datgene wat hijzelf moet doen om *einddoel* van de schepping te zijn, namelijk de moraliteit.

Op grond van het morele einddoel van de schepping beschikken we over een referentiepunt van alle natuurdoelen. Dank zij het morele einddoel dat de rede ons onmiddellijk voorschrijft, mogen we de inrichting van de natuur als doelmatig interpreteren, dat wil zeggen als op dat einddoel gericht. Zo wordt de kloof tussen natuur en vrijheid slechts door een 'overgang' overbrugd: het begrip doelmatigheid dat een louter reflexief begrip is. De gedachte dat de mens als noumenaal wezen einddoel van de schepping is, doel op zich, is afkomstig van de praktische rede en wordt door de teleologisch-reflecterende oordeelskracht terecht *gebruikt* om het geheel van de wereld als een doelmatig geordend geheel te denken. Kants beschouwing over de wereld als een organisch doelmatig geheel is alleen als een praktisch gefundeerde metafysica mogelijk. Uiteraard wordt de teleologie dan niet constitutief begrepen; ze staat in het teken van het *als ob*.

Het slothoofdstuk geeft een evaluatie van Kants politieke filosofie. Volgens Hegels kritiek is een eeuwige vrede *onwenselijk*, aangezien de oorlog een zedelijke betekenis heeft, en ze is *onmogelijk*, omdat een internationale rechtsorde onverenigbaar is met het bestaan van soevereine staten. Voor Kant zijn dit reële bezwaren. Feitelijk-historische overwegingen doen echter geen afbreuk aan de absolute eis van de praktische rede om een einde aan de oorlog te stellen. Het rechtsbegrip heeft prioriteit op het natuurbegrip: het is niet afkomstig van de reflecterende oordeelskracht, maar van de bepalende praktische rede. Kant is aldus "in staat een filosofie van recht en staat, van cultuur en geschiedenis te ontwikkelen, omdat uit de categorische imperatief een absoluut criterium ter beoordeling van politieke en historische ontwikkelingen afgeleid wordt, namelijk het rechtsbegrip" (blz. 299). Volgens Mertens ontkracht dit de kritiek dat Kants ethiek slechts tot een wereldvreemd formalisme

zou leiden en verleent haar — in een tijd van waardenrelativisme — een blijvende en actuele betekenis.

Rob DEVOS

OVER DE INQUISITIE

F. Max, *Gevangenen van de Inquisitie*. Baarn, Ambo & Schoten, Westland, 1991, 326 blz., ISBN 90 263 1027 7

Één van de grootste vraagstukken waarmee de Kerk in haar lange geschiedenis te kampen heeft gehad, is die van haar relatie tot de wereldlijke macht. Dit probleem komt voor het eerst duidelijk naar voren in de vierde eeuw toen het christendom door keizer Konstantijn vrij werd gemaakt en vervolgens onder Theodosius de Grote 'verheven' werd tot staatsgodsdienst. In de verdere evolutie valt vooral de tragische vergissing van de gregoriaanse hervorming (tweede helft van de elfde eeuw) op waarin de Kerk verder afglijdt naar een monarchaal pausdom. Het grote schisma van de veertiende eeuw betekent weliswaar een verval van de pauselijke macht, maar zeker niet het einde van haar aspiraties om een actieve rol te blijven spelen in het politieke machtsspel. De opkomende reformatie en contrareformatie van de zestiende eeuw hebben dit streven nog geactiveerd. In het nieuwe Europa, dat uit de godsdienstoorlogen is ontstaan, merkt men hoe de Kerk vooral dan in de Zuid Europese landen haar macht tracht staande te houden en dit vaak met harde hand.

Een van de middelen die zij heeft gebruikt om haar invloed uit te bouwen, is ongetwijfeld de Inquisitie geweest, een soort van kerkelijke rechtbank die waakte over de zuiverheid van het geloof maar vrij vlug een intimidatie-instrument werd van eerste orde. De waas van geheimhouding die rond haar optreden hing, haar willekeurig optreden en het feit dat haar slachtoffers vaak op de brandstapel eindigden, gaven haar een schrikwekkend karakter. Op dit ogenblik is het historisch onderzoek ter zake al van die aard dat nog weinig historici de verdediging van de Inquisitie op zich zouden willen nemen.

In zijn boek *Gevangenen van de Inquisitie*, tracht de oud-diplomaat Frédéric Max dit fenomeen nader te situeren. Hij doet dit vanuit drie invalshoeken. In een eerste deel bespreekt hij summier de geschiedenis van de Inquisitie, blijft hij stilstaan bij haar wijze van optreden en haar procesvoering en bespreekt tenslotte de historiografische traditie in dit verband. Een tweede deel is samengesteld uit verhalen van ex-gevangenen uit de zeventiende en achttiende eeuw. In een derde deel schetst hij de beeldvorming die in de literatuur hierover ontstaan is.

Samen vormen deze drie luiken een mooi afgerond geheel. Vooral deel II is evenwichtig samengesteld uit verhalen van ooggetuigen die telkens een ander facet van